

**TRANSMILLIY KOMPANIYALAR GLOBAL IQTISODIY
INTEGRATSIYANING SAMARALI MODELI:
O'ZBEKISTON UCHUN SABOQLAR**

Xalqaro Nordik universiteti

“Iqtisodiyot va pedagogika” fakulteti

“Iqtisodiyot va biznesni boshqarish kafedrası

Xalqaro menejment fanidan

Karimov Jahongir Yusuf o'g'li

1-JI-24

Annotatsiya: Mazkur maqolada transmilliy kompaniyalar (TMK) global iqtisodiy integratsiyaning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida tahlil qilinadi. Jahon bozorlarining chuqurlashib borayotgan globallashuvi sharoitida TMKlar kapital, texnologiya, innovatsiya va boshqaruv tajribasining xalqaro miqyosda erkin harakatlanishini taminlab, mamlakatlar rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda TMKlarning iqtisodiy integratsiya jarayonlariga ta'siri, investitsion oqimlarni shakllantirishdagi funksiyalari, ishlab chiqarish kooperatsiyasi va qiymat zanjirlarini yaratishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, rivojlanayotgan davlatlar, xususan, O'zbekiston uchun transmilliy kompaniyalar bilan hamkorlikning afzalliklari va xavf-xatarlariga e'tibor qaratiladi. O'zbekistonning Investitsiya siyosati, erkin iqtisodiy zonalar faoliyati, xorijiy investorlar uchun yaratilayotgan imtiyozlar TMKlarni jalb qilish samaradorligini oshiruvchi omil sifatida baholanadi. Maqola yakunida O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar, ya'ni TMKlar bilan hamkorlikni chuqurlashtirish, innovatsion texnologiyalarni

transfer qilish, yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish hamda eksport salohiyatini oshirish bo'yicha xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: Transmilliy kompaniyalar, global iqtisodiy integratsiya, chet el investitsiyalari, xalqaro kooperatsiya, global qiymat zanjiri, innovatsion rivojlanish, iqtisodiy modernizatsiya, O'zbekiston iqtisodiyoti, erkin iqtisodiy zonalar, texnologiya transferi, investitsiya muhitini yaxshilash, xalqaro biznes modeli, iqtisodiy raqobatbardoshlik.

Kirish: Transmilliy korporatsiyalar — bu xorijiy mamlakatlarda aktivlarga ega bo'lib, o'z faoliyatining kamida to'rtinchi qismini chet elda amalga oshiradigan yirik biznes tuzilmalaridir. Ularning tashkiliy modeli asosiy kompaniyaning sho'ba korxonalar kapitalidagi ulushi orqali boshqarishga tayanadi. TMKlar, odatda, ishlab chiqarishni kengaytirish, kompaniyalar birlashuvi, korxonalarni sotib olish yoki moliyaviy-ishlab chiqarish guruhlarining shakllanishi jarayonida vujudga keladi. Ular sanoat, xizmat ko'rsatish, savdo, bank, sug'urta kabi ko'plab tarmoqlarda faoliyat yuritadilar.[1]

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, transmilliy tuzilmaning dastlabki shakllaridan biri 1118-yilda Tamplierlar ordeni tomonidan barpo etilgan bo'lib, 1135-yildan boshlab xalqaro moliya operatsiyalarini amalga oshira boshlagan. Zamonaviy TMKlarning ilk namunasi sifatida esa 1600-yilda Gollandiya Ost-Indiya kompaniyasi negizida tashkil etilgan Britaniya Ost-Indiya kompaniyasi e'tirof etiladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin bunday korporatsiyalarning dunyo iqtisodiyotidagi roli yanada ortdi; 21-asr boshlarida esa global ishlab chiqarishning katta qismi ularga tegishli bo'ldi. Bugungi kunda AQSh, G'arbiy Yevropa, Kanada hamda ko'plab rivojlanayotgan davlatlarda TMKlarning

keng tarmoqlari mavjud. Misol uchun, “Ford” konserni dunyoning 30 dan ortiq mamlakatida filiallarga ega. Shuningdek, “British Petroleum”, “ICI”, “Siemens”, “Philips” kabi kompaniyalar ham TMK sifatida faoliyat yuritadi.[2]

Transmilliy korporatsiyalar ichki hamda tashqi bozorlar uchun ishlab chiqarishni tashkil qiladi va ko‘pincha kuchli ilmiy-texnik bazaga ega bo‘ladi. Masalan, “Ford Motor” kompaniyasining Detroyt shahridagi ilmiy markazida 100 mingdan ortiq muhandis, texnolog, olim va dizaynerlar ishlaydi. TMKlar o‘z tuzilmasi va strategiyasini doimiy ravishda yangilab turadi. Ularning asosiy maqsadi faqat alohida bozor segmentiga emas, balki global bozorning o‘zida ustun mavqeni egallashdan iborat.

Globallashuv jarayonlarining shakllanishi transmilliy korporatsiyalarning paydo bo‘lishi va rivoji bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularning dastlabki taraqqiyoti XIX asr oxiri hamda XX asrning 70–80-yillarigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin TMKlar tez sur‘atlarda kengayib, jahon iqtisodiyotidagi ta’sir doirasi keskin ortdi. XX asrning “Buyuk turg‘unlik” davri (1929–1933 yillar)gacha bo‘lgan rivojlanish jarayonlari globallashuvning birinchi bosqichi sifatida baholanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdan 1980-yillar oxirigacha bo‘lgan taraqqiyot globallashuvning ikkinchi bosqichini tashkil etadi. 1990-yillardan keyin boshlangan davr esa global integratsiyaning hozirgi bosqichi bo‘lib, jahon iqtisodiyotining eng yuqori darajada baynalminallashuvi va TMKlar faoliyatining eng jadal kengayishi bilan tavsiflanadi.[3]

BMT ta’rifiga ko‘ra, Transmilliy korporatsiyalar (TMK) — ikki yoki undan ortiq davlat hududida filial va biznes bo‘linmalariga ega bo‘lgan xalqaro kompaniyalardir. Ular ushbu bo‘linmalar faoliyatini yagona boshqaruv tizimi orqali muvofiqlashtirib, umumiy strategiya, resurslardan foydalanish,

texnologiyalarni qo'llash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish orqali maksimal foyda olishga yo'naltirilgan korxonalar birlashmasi hisoblanadi. Iqtisodiy nuqtai nazardan qaralganda, TMKlar faoliyati hamda mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi natijasida tovarlar, xizmatlar, kapital, mehnat va bilimlar yagona global bozorga birlashib borishi globallashuv jarayonining mazmunini tashkil etadi. Aslida, globallashuvning asosiy harakatlantiruvchi kuchi transmilliy korporatsiyalarning jahon iqtisodiyotidagi keng ko'lamli faoliyatidir.

Transmilliy korporatsiyalar o'z mamlakati tashqarisidagi bir nechta davlatlarda joylashgan keng tarmoqdagi filial va vakolatxonalarga ega bo'lgan, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonida yetakchi mavqega ega yirik majmualarni boshqaradi yoki ular ustidan nazorat olib boradi. TMKlar zamonaviy jahon iqtisodiyotining asosiy omillari qatorida turib, globallashuvning eng kuchli harakatlantiruvchi kuchi sifatida maydonga chiqadi.

Ular global bozorlarda tovar va xizmatlar oqimi, bozor tuzilmasi, raqobat sharoitlari, kapital harakati hamda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar dinamikasini shakllantiruvchi asosiy subyektlardir. Keng ishlab chiqarish salohiyati va moliyaviy imkoniyatlari evaziga TMKlar eng yuqori bilim talab qiluvchi tarmoqlarda faoliyat yuritib, texnologik taraqqiyotga sezilarli hissa qo'shadi. Shu bois, ular global takror ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'rni yil sayin mustahkamlanib bormoqda.[4]

Hozirgi globallashuv bosqichida transmilliy korporatsiyalar jahon iqtisodiy tizimining markaziy elementiga aylanmoqda. Chunki ular ishlab chiqarishdan tortib moliyaviy, investitsion va savdo siyosatigacha bo'lgan keng

doiradagi operatsiyalari orqali xalqaro ishlab chiqarish jarayonini muvofiqlashtiruvchi va taqsimlovchi asosiy institut vazifasini bajarmoqda.

Yirik TMKlar o'rtasidagi ishlab chiqarish jarayonlarining chuqur baynalmilallashuvi natijasida ular jahon tovar bozorlarida va yetakchi iqtisodiy tarmoqlarda ustunlikka erishgan. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning tez sur'atlarda o'sishi va xalqaro mehnat taqsimotining korxonalar va tarmoqlar doirasidan chiqib, turli davlatlar va qit'alarga kengayishi ulkan ilmiy-ishlab chiqarish majmualarining shakllanishiga olib kelgan.

Transmilliy korporatsiyalar xalqaro ishlab chiqarish tizimini shakllantirib, ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashuviga, mahsulot sifati va texnik darajasining oshishiga, ishlab chiqarish samaradorligining ortishiga hamda boshqaruvning zamonaviy shakllarini rivojlantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.[5]

XXI asr boshlariga kelib TMKlarning jahon xo'jaligidagi ta'siri yanada kuchaydi. 2012-yilga kelib, 700 mingdan ortiq xorijiy filiallarni boshqarayotgan 82 ta yirik TMK mavjudligi qayd etildi. Ular jahon ishlab chiqarish fondlarining qariyb 30 foizini, xalqaro savdoning esa 50 foizini nazorat qiladi. Bug'doy, qahva, makkajo'xori, yog'och mahsulotlari, tamaki, temir rudasi kabi tovarlarning 90 foizgacha bo'lgan savdosi TMKlar qo'lida. Choy va qalay savdosining 85 foizi, banan, tabiiy kauchuk va xom neft savdosining taxminan 75 foizi ham ular tomonidan boshqarilgan. Biroq global geosiyosiy jarayonlar, xususan BRIKS kabi yangi ittifoqlarning faoliyati natijasida TMKlarning xom neft bozoridagi ulushi 67 foizgacha pasaydi.

Shuningdek, TMKlar fan va texnologiya sohasidagi patentlangan amaliy innovatsiyalarning 80 foizini o'z qo'lida jamlaganligi ham ularning ilmiy-texnik taraqqiyotdagi ulkan o'rnini ko'rsatadi.

XIX asr oxiridan boshlab hozirgi kungacha transmilliy korporatsiyalarning jadal ko'payishiga asosiy turtki raqobat omili bo'ldi. Kuchli raqobat natijasida ishlab chiqarishning yiriklashuvi, ilg'or texnologiyalarning joriy etilishi orqali xarajatlarning kamayishi, shuningdek, yangi bozorlarni egallash, arzon ishchi kuchi va xomashyo manbalari mavjud hududlarga kapital chiqarilishi TMKlarning kengayishiga xizmat qildi. XXI asrda esa yangi texnologik taraqqiyot to'liqlari TMKlarning xalqaro ishlab chiqarish, savdo, moliya va boshqa ko'plab sohalaridagi ta'siri va rolini yanada kuchaytirmoqda. Bugungi kunda TMKlar global iqtisodiy tizimning asosiy yadrosini tashkil etib, ulkan iqtisodiy resurslarga egaligi hamda xorijiy investitsiyalarning qariyb uchdan bir qismini nazorat qilishi bilan ajralib turadi.[6]

Xulosa: XIX asr oxiridan boshlab global iqtisodiy jarayonlarda transmilliy kompaniyalar (TMK) tobora muhim o'rin egallay boshladi. Raqobatning kuchayishi, ishlab chiqarishning yiriklashuvi, yangi texnologiyalarning joriy etilishi va xarajatlarni kamaytirishga bo'lgan ehtiyoj TMKlarning shakllanishi va jadal kengayishiga zamin yaratdi. Kapitalning arzon ishchi kuchi va xom ashyo resurslariga boy hududlarga yo'naltirilishi esa ularning xalqaro miqyosdagi ta'sirini yanada kuchaytirdi.

XXI asrga kelib texnologik yangilanishlar, raqamli iqtisodiyot hamda global bozorlarning integratsiyalashuvi TMKlarning xalqaro ishlab chiqarish, savdo, moliya va xizmatlar sohalaridagi ahamiyatini yanada oshirdi. Bugungi kunda TMKlar dunyo iqtisodiy tizimining markaziy o'qiga aylangan bo'lib, ular global kapital qo'yilmalarning katta qismini nazorat qiladi va mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish strategiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston uchun TMKlar faoliyatini chuqur o'rganish, ularning investitsion salohiyatidan samarali foydalanish, ilg'or texnologiyalarni jalb qilish va global qiymat zanjirlariga integratsiyalashish muhim strategik vazifalardan hisoblanadi. TMKlar bilan hamkorlik qilish iqtisodiyotning modernizatsiyasi, sanoatning raqobatbardoshligini oshirish va yangi ish o'rinlari yaratishda katta imkoniyatlar ochadi. Biroq, bunday hamkorlik bosqichma-bosqich va milliy manfaatlarni inobatga olgan holda amalga oshirilishi zarur.

Natijada, TMKlar global iqtisodiy integratsiyaning eng samarali modellari sifatida O'zbekiston uchun ham muhim tajriba hamda istiqbolli imkoniyatlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Долан Э.Д., Линдсэй Д. *Микроэкономика*. – М.: Издательство «Прогресс», 1992.
2. Кругман П., Обстфельд М. *Международная экономика: теория и политика*. – М.: Юнити, 2018.
3. Динисламова Д. *Globalizatsiya va transmilliy korporatsiyalar*. – Toshkent: Istiqloq, 2018.
4. Gilpin R. *Global Political Economy*. – Princeton University Press, 2001.
5. Cavusgil S.T., Knight G., Riesenberger J.R. *International Business: Strategy, Management, and the New Realities*. – Pearson, 2020.
6. UNCTAD. *World Investment Report*. – New York & Geneva: United Nations, turli yillar.